

13. Уфимцева А.А. Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики : [монография] / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – [2-е изд., стер.] – М. : УРСС, 2002. – 240 с.
14. Шишкина И. П. Глаголы с инкорпорированными актантами в современном немецком языке / И.П. Шишкина // Взаимодействие грамматических категорий в языке и речи. – Вологда : Русь, 1996. – С. 74–75.
15. Gruber J.S. Lexical Structures in Syntax and Semantics / J.S. Gruber. – Amsterdam : North-Holland, 1976. – 375 p.

Статья посвящена явлению семантической инкорпорации в украинском языке; выявлению механизмов включения актантов в содержательную структуру глагольного предиката действия; описанию глагольных лексем, способных к инкорпорации таких актантов, как инструмент и способ действия.

Ключевые слова: действие, глагол, предикат, актант, инструмент, сема, инкорпорация.

The article is devoted to the phenomenon of semantic incorporation in Ukrainian language; to finding out of mechanisms of including of aktants to the significant structure of verbal predicate of action; to description of verbal lexemes, which are able to the incorporation of such aktants, as an instrument and method of action.

Key words: action, verb, predicate, aktant, instrumental, sema, incorporation.

УДК 811.161.2'367

Н. В. Слобода

МОДИФІКАЦІЇ ВАЛЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ПРЕДИКАТИВ ЯК РІЗНОВИД ГРАМАТИЧНОЇ МЕТАФОРИ

У статті проаналізовано випадки нетипового сполучення предикатів із суб'єктними, об'єктними та інструментальними синтаксемами. Розглянуто приклади поновлення первинних валентних зв'язків у предикатах, виражених фразеологізмами і стертими метафорами.

Ключові слова: предикат, субстанціальна синтаксема, граматична метафора.

У сучасній лінгвістиці серед найбільш активно досліджуваних мовних явищ залишається метафора – засіб, який постійно збагачує мову, виявляючи її невикористовувані можливості. Традиційно метафора співвідноситься з лексичним рівнем мови і розглядається як використання назв однієї сфери для позначення іншої, подібної, що спричиняє лексичну несполучуваність слів. В останні десятиліття увагу дослідників привернула також граматична метафора. Цьому терміну даються різні тлумачення [Т, 15], але більшість із них зводиться до використання граматичних форм у невласливих їм контекстах, перенесення граматичної форми з одного виду відношень на інший [Т, 15; Ш, 51].

До дослідження різних аспектів граматичної метафори зверталися Б. Г. Бобильов [1], О. О. Тараненко [Т], Є. Й. Шендельс [Ш]. Увагу мовознавців сконцентровано на перерозподілі суб'єктно-об'єктних функцій відмінків, видо-часових відмінностях дієслів, переносі категорій модальності, а також на інших морфологічних і синтаксичних категоріях, перетин яких є джерелом виникнення граматичних метафор.

Однак, крім власне перенесення граматичних форм в інший контекст, переважно «граматична метафоризація супроводжується лексичною» [1, 70]. Тому особливу увагу привертають метафори, пов'язані з трансформацією семантики слова як на лексичному рівні, так і на граматичному. «Недостатньо констатувати синтаксичність метафори – важливий характер контексту: незвичайне синтаксичне оточення, порушення звичної валентності, встановлення нових валентних зв'язків» [Ш, 49], – вважає Є. Й. Шендельс. Семантико-синтаксична сполучуваність слів пов'язана, у першу чергу, з валентністю предиката, тобто з його здатністю «мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи» [2, 41]. Якщо ж та чи інша субстанціальна синтаксема, лексично і граматично не поєднана з предикатом, вводиться у речення, вона розширює валентну структуру предиката і змінює характер його сполучуваності, реалізуючи лексико-граматичну метафору. Зупинимося на випадках таких модифікацій, широко представлених у поезії шістдесятників.

Значний інтерес становлять дієслівні предикати, що не мають лівобічної валентності. І. Р. Вихованець зазначає: «В українській мові наявна специфічна група предикатів типу *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає*, при яких не маємо лексично вираженої суб'єктної синтаксеми. Такі предикати можна розглядати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів. Вони становлять обмежену групу і звичайно позначають атмосферні стани природи: *Вечоріє; Смеркло*. Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при вказаних предикатах можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани

поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет в ньому. Отже, дані предикати поєднуються з суб'єктивними синтаксемами, що мають нульове вираження» [2, 43].

У поетичних текстах такі предикати нерідко поєднані з експліцитно вираженими суб'єктами. Загальний, всеохоплюючий характер у значенні предиката може підкреслюватися лексичним значенням суб'єкта: *Світає світ в терновому галуззі* (Л.Костенко, Вибране, 108); *Світали ночі, вечорили дні* (Л.Костенко, Вибране, 14). Власне лексико-семантичної несумісності суб'єкта і предиката у таких випадках немає. Метафора створюється за рахунок наявності непередбаченої суб'єктивної синтаксеми у структурі речення. Крім того, вона підкреслюється стилістичними засобами.

З аналогічними предикатами сполучаються також суб'єкти, виражені іншими абстрактними іменниками: *Ще наша воля не світала, / вже знав, для чого я живу* (Л.Костенко, Берестечко, 37); *Моя душа й від цього вже світає* (Л.Костенко, Вибране, 281). На нашу думку, ці метафори можна кваліфікувати як лексико-граматичні, оскільки у них встановлюються не тільки непередбачені синтаксичні, але й нові лексико-семантичні зв'язки. За таких умов дієслово *світати* набуває метафоричних, образних значень.

У поезії подібні дієслівні предикати вживаються не лише у формі третьої особи однини, а і в інших особових формах. У таких випадках значення стану всеохоплюючого характеру переноситься із середовища на особу (зокрема першу): *Тут я живу. Світаю дні за днями* (Л.Костенко, Вибране, 413); *...бо мати дивиться свята. Я в ній – смеркаю і світаю* (В.Стус, 199). Цим досягається найбільш переконливий метафоричний ефект, оскільки відбувається «подолання несумісності граматичного значення форми і лексичного значення слова, що виступає в цій формі» [Ш, 53].

Значення предикатів процесу *починатися, тривати, минати* і подібних пов'язане з протіканням певних процесів або часових проміжків і так само не співвідноситься з формою першої особи однини. Образне вживання предикатів у цій формі є джерелом виникнення лексико-граматичних метафор: *Що я минув, що я уже не вгідний...* (Л.Костенко, Берестечко, 167); *Я починаюсь звідси, де вікно / Мене абстрактном матері зустріло* (І.Драч, 22).

Предикати із значенням станів природи можуть поширюватися також іншими субстанціальними синтаксемами: *Заморосило осінь у сльозу...* (Л.Костенко, Вибране, 334). У наведеному рядку предикат поєднується з об'єктивною синтаксемою, невластивою для його сполучуваності.

Найчастіше зміни валентної структури відбуваються у предикатах процесу. «Одну з типових особливостей предикатів процесу, – зазначає І. Р. Вихованець, – становить наявність лівобічної валентності і «згасання» правобічної валентності» [2, 96]. У них валентністю предиката зумовлена лише суб'єктивна синтаксема, зрідка – об'єктивна (у дієсловах типу *сердитися, гнівитися*). Тому об'єктивна синтаксема при таких предикатах створює виразну лексико-граматичну метафору: *...я чую дощ. Він тихо плаче правду, / що я когось далекого люблю* (Л.Костенко, Вибране, 44). На нашу думку, в цьому контексті предикат процесу *плакати* набуває здатності сполучатися з об'єктом за аналогією до предиката дії *говорити*.

Крім того, об'єктивна синтаксема розширює можливості сполучуваності предикатів за рахунок зміни форми вираження. Наприклад, предикат *стежити* поєднується з об'єктом у формі *за + орудний*. У поетичних текстах можуть відбуватися зміни, які порушують традиційну сполучуваність: *І стежить тихі поповзи вузла / зелено-синє око вітража* (Л.Костенко, Берестечко, 34).

Б. Г. Бобильов, розглядаючи перерозподіл суб'єктивно-об'єктивних функцій відмінків як основу граматичної метафори, відзначає «особливу активність ненормативних форм орудного відмінка» [1, 65]. Переважно вони виражають інструментальну синтаксеми і вживаються при одновалентних або двовалентних предикатах процесу і стану.

Деякі предикати не потребують називання знаряддя або засобу дії, оскільки останній мається на увазі, передбачається семантикою самого дієслівного предиката (здебільшого це дієслова із значенням мисленневих процесів або процесів сприйняття). Саме на контрасті передбаченого і наявного виникає метафора: *Щасливий день мій, бо я серцем знаю...* (М.Вінграновський, 83); *Прямим проломом пам'яті в безмежність / уже аж звідти згадуєш себе* (Л.Костенко, Вибране, 90). Для посилення метафоричного ефекту, акцентування спільних і відмінних рис Ліна Костенко вводить у текст обидві форми: *Чого не бачив досі я очима, / побачив раптом саднами душі* (Л.Костенко, Берестечко, 89).

У поезії шістдесятників інструментальні синтаксеми активно сполучаються з предикатами процесу, які, за сучасними граматичними нормами, мають лише лівобічну валентність (і, відповідно, поєднуються тільки із суб'єктами процесу): *Вони мені сердечністю цвіли...* (М.Вінграновський, 80);

Але – сльозою не молись (М.Вінграновський, 286); *Питаєте, чому я все мовчу, / П'ятнадцять літ лютою німотою...* (І.Драч, 84); *Тужу тонкою млостю передпліч* (Л.Костенко, Вибране, 270). При цьому виникають складні асоціації, викликані віддаленістю лексико-семантичних значень предиката й інструментальної синтаксеми. Вони підкріплюються встановленням нових, «аграматичних» синтаксичних зв'язків. Такі конструкції мають значний потенціал як лексико-граматичні метафори.

Окремі подібні синтаксеми наближаються за своїм значенням до причинових що підтверджується можливістю відповідних трансформацій: *Засліпли очі розначем душі* (Л.Костенко, Берестечко, 10) → *Засліпли очі від розначу душі*. Таке значення, оформлене за подібністю до інструментальної синтаксеми, репрезентує явище власне граматичної метафори.

Субстанціальні синтаксеми нерідко спричиняють модифікації валентної структури предикатів якості, виражених прикметниками. За словами І. Р. Вихованця, «В елементарних простих реченнях із предикатами якості позиція субстанціальної синтаксеми у функції суб'єкта якісної ознаки звичайно є єдиною позицією іменника» [2, 114]. У поезії предикати якості нерідко є двовалентними, причому правобічна валентність заповнюється синтаксемою у формі, найбільш типовій для інструментальної. Однак остання виражає значення знаряддя дії або засобу дії, тому вона є семантично неприйнятною у структурі речення з предикатом якості, який не називає дії, а позначає постійну ознаку предмета. Через це у таких метафоричних реченнях синтаксема у формальній функції додатка завжди семантично тяжіє одразу до кількох субстанціальних синтаксем, утворюючи периферійні різновиди.

У деяких реченнях синтаксема у такій формі має відтінок причиновості: *Яке терпке життя всепроминуще / Солодким димом обгорілих літ!* (І.Драч, 46) → *Яке терпке життя всепроминуще від солодкого диму обгорілих літ!; Вона [мова – Н.С.] як хліб. Вона мені свята. / І кров'ю предків тяжко пурпурова* (Л.Костенко, Вибране, 161) → *Вона як хліб. Вона мені свята. / І від крові предків тяжко пурпурова*. Отже, у поетичних текстах причинова синтаксема виражається не тільки прийменниковими засобами, але й формою орудного відмінка іменника.

Частіше такі синтаксеми виявляють семантичну подібність до об'єкта або суб'єкта. За нашими спостереженнями, еквівалентні трансформації в таких випадках майже неможливі, пор.: *Намет шовками воружий* (Л.Костенко, Берестечко, 17) → **Намет воружить шовки* або **В наметі воружаться шовки*. Така трансформація не є еквівалентною, оскільки предикат якості *воружий*, на відміну від дієслівного, виражає сталу ознаку, постійно притаманну предмету. Крім того, висловлювання втрачає метафоричну образність.

Аналогічна за формою синтаксема може тяжіти до вираження суб'єкта: *Куди іти? Земля обітованна – / вона ж під нами, наша, ось вона! / Та ще ж яка, мій Господи, багата! / Лісами щедра. Зерном золота. / Міцна зелом. Скотиною рогата. / Народом добра, вірою свята* (Л.Костенко, Берестечко, 121). На наш погляд, у наведених реченнях, структурно неповних внаслідок парцеляції, суб'єкт якісної ознаки виражається формою орудного відмінка іменника, а формально-синтаксичний підмет *земля* має локативну семантику: *[На землі] зерно золоте* → *[Земля] зерном золота*; *[На землі] зело міцне* → *[Земля] міцна зелом* і т. д. Такі побудови близькі до пасивних конструкцій, у яких суб'єкт дії виражений такою ж формою. Однак перший парцелят *Лісами щедра* не може бути трансформований із збереженням лексичного складу, оскільки його значення принципово зміниться, пор.: *[Земля] лісами щедра* → *[На землі] ліси щедрі*. Тобто у лісах різноманітна флора і фауна. А у вихідному реченні мається на увазі, що на землі багато лісів, тобто *ліси* – це суб'єкт кількісної ознаки, а не якісної. Ту саму семантику фіксуємо і в інших поетичних рядках: *Дорога людства радістю убога...* (М.Вінграновський, 110); *Тут наше небо зорями густе* (Л.Костенко, Вибране, 398). Такі лексико-граматичні метафори надзвичайно подібні до лексичних, які виражаються у формі кількісних генітивних метафор і вже увійшли до словникового складу мови як переносні значення. Пор.: *море радості, ліс рук, крапля надії* тощо. Аналізовані лексико-граматичні метафори мають значний потенціал як образний засіб вираження кількості і з часом можуть увійти до широкого вжитку.

Отже, у розглянутих випадках трансформації є досить умовними і не повністю відображають зміст метафоричного речення. Тому можемо говорити про існування змішаних типів субстанціальних синтаксем, виражених формою орудного відмінка іменника. За аналогією до розглянутого І. Р. Вихованцем явища функціонального зміщення інструментальної синтаксеми [2, 169-171], кваліфікуємо ці випадки як функціональне зміщення суб'єктної синтаксеми у бік об'єктної та інструментальної, а локативної синтаксеми – в позицію суб'єкта в умовах метафоричного висловлювання.

Подібну структуру спостерігаємо у синтаксемах з атрибутивною функцією, а саме у прикметникових зворотах: *Старі дуби, дукатами торішні, / крізь чорні пальці дивляться на світ*

(Л.Костенко, Берестечко, 86) Очевидною є похідність таких одиниць від елементарних простих речень, що нерідко підкреслюється відокремленням: *Дукати торішні* (тобто жовте листя) → *Дуби, дукатами торішні...* У таких конструкціях переважає не стільки об'єктна або інструментальна семантика, скільки причинова: *І покотились в коней під ногами / кошлаті димом голови петард* (Л.Костенко, Берестечко, 7); *...де ще струмує двійко чорних кіс / і двійко довгих рук, п'тьмою п'яних* (В.Стус, 55); *Сидить зозуля, горем п'яна, / і просторікує: «ку-ку»* (В.Стус, 263).

У поодиноких випадках основою метафоризації є локативна синтаксема: *Я вже не я. Мене вже улелекали. / Уже рука не вдержить булави. / Куди умерти?! З некла та й до некла?* (Л.Костенко, Берестечко, 5). Предикат *умерти* може сполучатися з локативом на позначення місця, але не з диференційованими назвами вихідного і кінцевого пунктів руху, які властиві лише для предикатів із значенням переміщення у просторі та руху. За аналогією до таких дієслів і утворюється граматична метафора.

Валентні зміни відбувається також у предикатах, формально виражених фразеологізмами. На нашу думку, такі модифікації пов'язані з тим, що фразеологічні одиниці є здебільшого одновалентними. Дієслово, стаючи опорним компонентом фразеологізму, набуває не лише фразеологічно зв'язаного лексичного значення, але й нерідко звужує свою валентну структуру. Наприклад, дієслова *клювати*, *стригти* вимагають обов'язкового заповнення позицій суб'єкта і об'єкта, а фразеологізми *клювати носом*, *стригти вухами* не мають правобічних валентностей. М.Вінграновський вводить об'єкт до структури речень із такими предикатами, тим самим активізуючи первинне значення дієслів: *Де гайвороння вимокла орава / Над клубом спить і носом ніч клює...* (М.Вінграновський, 179); *Татарський кінь стриже вухами ночі, / І місячні серпи ті ночі в копи жнуть* (М.Вінграновський, 189). На основі граматичної та лексичної несполучуваності предиката з об'єктом утворюється метафоричний образ.

Цікаві процеси спостерігаються у валентній структурі дієслівних предикатів із стертим метафоричним значенням на позначення станів природи (*стояти*, *іти* і подібні). На відміну від свого первинного значення, ці предикати у значенні станів навколишнього середовища є одновалентними: *Стояла ніч; Сніг іде; Зима приходить*. Введення локативних синтаксем або залежних адвербіальних компонентів спричиняє виникнення лексико-граматичної метафори: *І ніч у зламах врубелівських крил / стояла довго в нього за плечима...* (Л.Костенко, Вибране, 249); *І стежка, по якій вже тільки сніг іде...* (Л.Костенко, Вибране, 41); *Тоді зима приходить навпрошки...* (І.Драч, 31). У наведених рядках предикати «балансують» на межі граматичних значень, що викликає співіснування двох лексичних значень слова в одному контексті. Очевидно, багатозначні слова загалом мають високий потенціал в аспекті лексико-граматичної метафоризації.

Отже, проаналізовані випадки відходу від синтаксичних норм сполучуваності дають змогу кваліфікувати граматичну метафору як засіб вияву потенціалу мови щодо розширення валентної структури дієслівних предикатів. Крім того, мова збагачується новими синтаксичними засобами вираження значень, які потребують подальшого вивчення. Цікавим виявляється феномен різниці у валентній структурі багатозначних дієслів, який може бути основою для яскравих лексико-граматичних метафор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобылёв Б. Г. Метафорическое использование грамматических категорий и форм в художественном тексте / Б. Г. Бобылёв // Русский язык в школе. – 2004. – № 1. – С. 64–70.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. Ін-т української мови; відп. ред. К. Г. Городенська / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. Вінграновський М. С. Вибрані твори: У 3 т. / Микола Вінграновський. – Тернопіль: Богдан, 2004. – Т. 1: Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. – 400 с.
4. Драч І. Ф. Лист до калини: поезії, поеми: для ст. шк. віку / [передм. Д. В. Павличка]; худож. Ю. А. Чеканюк / Іван Драч. — К.: Веселка, 1990. — 286 с.
5. Костенко Л. В. Берестечко: історичний роман / Ліна Костенко. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
6. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Костенко. — К.: Дніпро, 1989. — 559 с.
7. Стус В. Палімпсест: вибране / Василь Стус. — К.: Факт, 2003. — 432 с.
8. Тараненко О. О. Граматико-семантичні процеси на основі відношень подібності (метафора і аналогія) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 15–23.
9. Шендельс Е. И. Грамматическая метафора / Е. И. Шендельс // Филологические науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57.

В статтю проаналізовані випадки нетипичного сочетания предикатов с субъектными, объектными и инструментальными синтаксемами. Рассмотрены примеры возобновления первичных валентных связей в предикатах, выраженных фразеологизмами и стертыми метафорами.

Ключевые слова: предикат, субстанциальная синтаксема, грамматическая метафора.

Cases of untypical combination of predicates with subject, object and instrumental syntaxemes are analyzed in the article. Examples of renewal of primary valency connections in predicates expressed with fixed phrases and dead metaphors are examined. Keywords: predicate, substance syntaxeme, grammatical metaphor.

УДК 811.161.2:81'367.333]:81'37

Л. В. Станіславська

ЕКСПЛІКАЦІЯ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ФОРМОЮ ПРИЙМЕННИКОВОГО РОДОВОГО ВІДМІНКА

Ідеться про специфіку функціонування облігаторних локативних синтаксем у сучасній українській мові; особливу увагу приділено окресленню семантико-синтаксичних особливостей прийменниково-іменникових форм із родовим відмінком.

Ключові слова: облігаторна локативна синтаксема, родовий відмінок, місце дії, напрям руху, шлях руху, вихідний/кінцевий пункт руху.

Дуже важливою одиницею семантико-синтаксичної структури речення є локативні синтаксеми, семантичну своєрідність яких пов'язують із численною групою просторових прийменників. У системі локативних одиниць української мови проблемними залишаються питання семантико-синтаксичного статусу просторових прийменників, що виступають необхідним компонентом більшості локативних синтаксем.

Дослідження вітчизняних учених, які стосуються специфіки просторових поширювачів, їхнього функціонування в українській мові, І. Вихованця, В. Войцехівської, З. Іваненко, Л. Руденко, М. Степаненка та інших не дають вичерпної відповіді на важливі питання системності облігаторних локативних синтаксем, визначення їхнього статусу, семантико-синтаксичних особливостей прийменниково-відмінкових форм обов'язкових просторових поширювачів, що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою пропонованої статті є аналіз облігаторних локативних синтаксем української мови, окреслення семантико-синтаксичних особливостей прийменниково-іменникових форм із родовим відмінком.

У сучасній лінгвоукраїністиці локативність (від лат. (casus) lokativus – місцевий відмінок) тлумачать як семантичну категорію, до якої входять усі різновиди просторового значення. Вона експлікує відображені у свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямку руху, контактність та дистантність розташування тощо [9, 337].

Локативні прийменники самостійно (із відмінками) виражають статичність, яка з проекцією на просторові параметри передає локальність (місце). Усі просторові прийменники групуються навколо центральної семантичної осі **контактність – дистантність** [1, 200]. Ознака **динамічність – статичність** є додатковою, бо її виявляє тільки частина прийменників [2, 333].

Поява облігаторних локативних синтаксем зумовлена, по-перше, інформативністю дієслова-предиката, тобто його семантичною самодостатністю або несамодостатністю, по-друге, морфемною структурою, тобто наявністю або відсутністю в його складі префікса. Як відомо, префікс може диктувати необхідність уживання при вербативі просторового конкретизатора, він наділений здатністю переводити дієслово з розряду автосемантичної до розряду синсемантичної лексики [7, 29], напр.: *Хлопець біг* (—*прикорено пересувався на ногах*) – *Хлопець прибіг* [*добіг, підбіг*] (—*прикорено пересувався на ногах* + —*дсяг якогось місця, прибув у певне місце*) [*до стола, до села, до лісу*]. Також локативні синтаксеми займають у реченні обов'язкову позицію тоді, коли вступають у відношення пасивної валентності з вербативами, які вказують на непозиційне місцеположення (*сидіти, лежати, стояти, висіти*), місцерозташування (*знаходиться, мешкати, перебувати, розміщатися, розташовуватися*), зберігання (*зберігатися*). До них долучають ще дієслова на позначення буття взагалі (*бути* (—*сінувати*)) і біологічного буття (*народитися*) [7, 31].

Центральною ланкою обов'язкових адвербіальних поширювачів із просторовою семантикою є родовий відмінок, який поєднується з найбільшою кількістю прийменників.

Прийменниково-іменникові форми облігаторних локативних синтаксем із родовим відмінком передають значення напрямку руху, зокрема вихідного пункту руху та кінцевого пункту руху, а також шляху руху та статичної локалізації.